

Kitâbiyat

Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*, Columbia University Press, New York 2000, III+561 s.

Rumen araştırmacı Viorel Panaite tarafından kaleme alınan *The Ottoman Law of War and Peace* adlı eser, Osmanlı tarihini hukuksal perspektiften ele alan son çalışmalardan biridir. Çalışmalarını daha ziyade Güneydoğu Avrupa'daki Osmanlı hakimiyeti üzerine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgedeki devletlerle ilişkilerine yoğunlaştırmış olan Panaite, kitabında on dördüncü yüzyıl ile on sekizinci yüzyıl arasında Eflak, Boğdan ve Erdel prensliklerinin Osmanlı hakimiyetine girmeleri esnasında ve daha sonra imparatorluk dahilinde sahip oldukları hukuki ve siyasi konumları incelemektedir. Bu çalışmayla yazar, Tuna'nın kuzeyindeki toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden ayıran unsurlar üzerinde duran mevcut Rumen tarihyazımına itiraz etmeyi; bu bölgede *pax ottomanica* olarak adlandırdığı sistemin yerleşmesinin hukuki ve siyasi metotlarını vurgulayarak mevcut yaklaşımları iyileştirmeyi ve düzeltmeyi hedeflemektedir (s. 3). Bu hedefler doğrultusunda kaleme alınan çalışmanın merkezinde iki soru yer almaktadır: 1. Osmanlıların gayrimüslim bireyler, topluluklar ve devletlerle ilişkiler konusundaki hukuki ve siyasi görüşü neydi? 2. Güneydoğu Avrupa *harâcgüzâr* devletleri veya prensliklerinin Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki veya bünyesindeki yeri neydi? (s. 3) Panaite bu sorular çerçevesinde ulaştığı sonucu, Osmanlı İmparatorluğu ile bu prenslikler arasındaki ilişkinin hususen *harâc* ve himaye olgularını barındıran bir sisteme dayandığını belirterek özetlemektedir (s. 492).

Çalışmada kullanılan kaynakları ve bunların kullanım metotlarını tanıtmaya hasredilen giriş bölümünde, haraçgüzar prensliklerin statüsünü ortaya koymada İslami kaynaklar, resmi belgeler ve kroniklerin önemi vurgulanır (s. 14). Kur'an, Sünnet, İslam Hukuku eserleri ve fetvalar; o dönemde savaş ilan etmede, barış anlaşması imzalamada, bu anlaşmaya uyma veya anlaşmayı ihlal etmede ve gayrimüslimlerin hukuki konumunu düzenlemede başvurulan veya atıf yapılan kaynaklardandır (s. 17). Sultanın iradesini yansıtan belgeler; Bâb-ı Âlî ile prensler arasındaki gündelik sorunları çözmeyi hedefleyen, ama aynı zamanda prensler ile Osmanlı görevlileri arasındaki ihtilafalarda birer hukuk kaynağı işlevi de gören sultani emirler bu çerçevede yazar tarafından önem atfedilen kaynaklar arasında yer almıştır (s. 25). Prenslere verilen belgelerden on beşinci yüzyıl *ahdnâme-i hümayûnları*; on altıncı-on sekizinci yüzyıl arası *berât-ı hümayûnları*; on yedinci ve on sekizinci yüzyıl *hatt-ı şerîfleri*, *hatt-ı hümayûnları* ve *senedleri*, Osmanlılarla prenslikler arasında yapılan barışların kapsamını ve anlamını gösteren belgelerdir (s. 28). Yazara göre haraçgüzar prensliklerin statüsü aynı zamanda örfi bir mekanizma içinde şekillendiğinden, söz konusu yüzyıllarda bu statünün incelenmesi, Osmanlı savaş ve barış hukukunun çeşitli siyasi, askeri ve diplomatik uygulamalar içinde düşünülmesini gerektirir (s. 31). Resmi belgelerin yetersiz kaldığı durumlarda, uygulamanın ne şekilde gerçekleştiğini belirlemede kroniklere, özellikle kaydettiği olayların farklı sıfatlarla da olsa tanıdığı kişiler tarafından yazılmış olanlara müracaat edilebilir. Panaite bunlar içerisinde gayrimüslimlerle ilişki hakkında teorik veya pratik bilgisi olan yazarların, prensliklerin hukuki statüsünün tanımlanmasına daha fazla yardımcı olacağını düşünmekte; bu statüye yönelik Osmanlı bakışını ortaya koymanın, dönemin gerek Eflak-Boğdan-Erdel gerekse Batı Avrupa kaynaklarını da hesaba katmayı gerektirdiğini belirtmektedir (s. 32-35).

Coğrafi ve tarihi malumatla zenginleştirilen “Bir Gazi Irmağı Olarak Tuna” başlıklı ilk bölümde Panaite, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yükselişinin hangi saiklerle gerçekleştiği konusunda yürütülen tartışmalarında ileri sürülen gaza teorisini benimsemiş görünmektedir. Ona göre “(...) *gâzî* ideali, Osmanlı hanedanının hükümlerini meşrulaştırmak için Osmanlılar tarafından inşa edilen ve kullanılan siyasi bir araç, bir ideolojidir” (s. 78). Osmanlıların Tuna nehrini aşarak Eflak ve Boğdan'a sefer düzenlemedeki saiklerinin gaza ve cihat fikri olduğunu ileri süren yazar, öncelikle belirli kavramların (*küffâr*, *harbî küffâr*, *dâru'l-İslâm*, *dâru'l-harb*) açıklamasını yapar ve bu kavramların Osmanlı belgelerindeki kullanımlarını gösterir. Ardından Tuna'nın kuzeyine yönelik akın ve savaşlara değinerek, Osmanlılara göre

Tuna nehrinin on beşinci yüzyılda İslam yurdu ile gayrimüslim yurdu arasında hem fiziki hem de psikolojik bir sınır teşkil ettiğini dile getirir (s. 84-85). Buna mukabil Hristiyanlar da Tuna'yı, Hristiyan topraklarındaki Osmanlı ilerleyişinin durdurulacağı bir yer olarak Hristiyan dünyasının sınırı şeklinde düşünmüşlerdi (s. 87).

İslam-Osmanlı barış hukukunu özetleyerek başladığı “İtaatler ve Fetihler” adlı ikinci bölümde Panaite, *pax ottomanica* adını verdiği sistemin hukuki dayanaklarını, Güneydoğu Avrupa haracgüzar devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'yla barış anlaşması yapma süreçlerini ve imparatorluğa itaatin görünümelerini konu edinir. İslam Hukuku'nda Müslüman bir devletin gayrimüslim bir devletle barış yapma imkanlarını gündeme getiren yazar (s. 130), Osmanlılar ile Eflak, Boğdan ve Erdel prenslikleri arasında gerçekleşen geçici barış, kalıcı barış ve harac ödemeyi kabul etme olgularını inceler (s. 132-136). Eğer prenslikler Osmanlılara belli bir meblağı ödemeyi kabul etmişlerse –yazara göre her ne kadar bu meblağ prenslerin Osmanlılara gerçekten itaat ettiği ve bağımlı olduğu anlamına gelmese de– geçici bir barış durumundan bahsedilebilirdi. Kalıcı bir barıştan söz edebilmenin yolu, savaşılan halkın İslam'a girmesi veya haracgüzar olup İslam'ın üstünlüğünü kabul etmesiydi (s. 136). Bu son seçeneği kabul eden Eflak, Boğdan ve Erdel prenslikleri, esasen haracgüzarlık statüsünün yegane örnekleri değillerdi; Panaite bu prensliklerin söz konusu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerini özetlerken, farklı zaman kesitlerinde haracgüzarlık statüsünü paylaşan Bizans İmparatorluğu, Bulgar çarlıkları, Mora despotluğu, Kuzey Ege Adaları, Güney Ege Kiklad Adaları, Kırım Hanlığı, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Dubrovnik'teki benzer unsurları vurgular (s. 148-156).

Bölümün sonunda itaat ve fetih olgularının kaynaklarda nasıl anlaşıldığına değinilmektedir. Bu çerçevede yazar aynı dönemde Venedik, İngiltere ve Polonya'ya gönderilen *ahdnâmeler*de de sıkça kullanıldığından dolayı *itâ'at*, *sadâkat*, *inkıyâd* gibi lafızların hukuki anlamlarını haracgüzarlık bağlamında tam olarak belirlemenin zorluğuna dikkat çeker (s. 197). Ancak haracgüzarların itaatinin bazı unsurları yine de belirlenebilir (s. 204-214): haracın ödemesi, haracgüzar prensin ailesinden birinin rehine olarak Bâb-ı Âlî'ye yollanması, sultana hediyeler gönderilmesi, savaş durumunda askeri destek verilmesi vb. Haracgüzar prensliklerin savaşla veya sulh ile fethedilmesi, prensliklerin Osmanlılara karşı yükümlülüklerinin ağırlığını da etkilemektedir. Bu anlamda yazar Eflak'ın Boğdan'a nazaran daha ağır külfetlere girmiş olmasını örnek vermekle birlikte, Eflak'ın Osmanlı kuvvetlerinin bulunduğu merkezlere daha yakın olmasını da önemli bir unsur olarak göz önünde tutar (s. 217-218).

“Ahitler ve Örf” başlıklı üçüncü bölümde Panaite Osmanlı barış anlaşmalarını, sadakatin bir teminatı olarak yeminleri, *pacta sunt servanda* ilkesinin haracgüzarlık statüsü içindeki yerini ve bunlara ilişkin olarak örf konusunu ele alır. İslam Hukuku’nun bazı önemli kaynaklarına atıfta bulunarak Osmanlıların gayrimüslim bireyler, topluluklar veya devletlerle farklı içeriklere sahip birçok anlaşma yapageldiğini belirten yazar, bu anlaşmaların kaynaklarda *emân, akd, ahd, ahdnâme* vb. bazı terimlerle zikredildiğini söyler (s. 234-238). Ancak kavramların tarihsel süreçteki kullanımı farklılıklar arz ettiğinden, yazara göre benzer iki *ahdnâmenin* yalnızca terminolojisi veya diplomatik formu dikkate alınırsa mahiyetleri kavranamayabilir; bu nedenle anlaşmanın içerik analizi daha önemlidir (s. 238).

Panaite aynı bölümde İslam Hukuku’nu da gözeterik *ahdnâmelerin* diplomatik yapısına, geçerlilik süresine, taraflarına ve yenilenmesine dair analizler yapar. Sözelimi gayrimüslim bir devlete verilen *ahdnâmede* İslam Hukuku kuralları anlaşmanın sona erme tarihinin belirlenmesini emrederken, Osmanlılar bazen, yazara göre bir ortaçağ örfü olan, anlaşmayı yapan hükümdarların saltanatı süresince anlaşmanın geçerli olacağı şartını koymuşlardır (s. 244). Osmanlılar önceki padişahın ölmesiyle bir anlaşma sona erdiğinde genellikle anlaşmayı yenilemişlerdir (s. 246). Panaite bu noktada, Rumen tarih yazımındaki Osmanlıların haracgüzar devletlere verdiği “eski imtiyazlar” (“kapitülasyonlar”) anlayışının gerçekliğini sorgular. Ona göre “(...) on dördüncü-on altıncı yüzyıl Osmanlı diplomatik uygulamasına zıt olmasından dolayı, Eflak ve Boğdan dahil Güneydoğu Avrupa’nın haracgüzar devletlerinin hukuki ve siyasi statüsünü uzun vadeli olarak düzenleyen barış anlaşmalarının veya *ahdnâmelerin* düzenlendiği vaki değildir” (s. 264). Bu nedenle Osmanlıların haracgüzarlarıyla sağladığı uzlaşmaların başka bir yönüne; Osmanlı, Bizans ve Eflak-Boğdan kaynaklarında “yemin” veya “söz” şeklinde tercüme edilebilecek (sırasıyla *ahd, horkos, jurâmânt*) olguya dikkat edilme-lidir. Yazar *ahdnâmelerde* yeminin yerini, yemin verme merasimini, sözlülük veya yazılılık durumlarını inceler ve örfi bir uygulama olarak yeminin uzun yıllar boyunca haracgüzarların Bâb-ı Âlî’ye olan sadakatinin en önemli teminatı olageldiğini iddia eder (s. 264-276).

Daha sonra bu bölümde Osmanlıların haracgüzarlarla ilişkisi *pacta sunt servanda* ilkesi ışığında ele alınır. Yazara göre Osmanlılar İslam Hukuku’nun verilen söze uymayı emrettiğini düşünmekteydiler ve sultan *ahdnâmelerin* içerdiği şartlara uyulacağını zikretmekteydi; ancak sözlere uyulmadığı durumlar da söz konusuydu. Yazar, Osmanlı kaynaklarının üç durumda anlaşmaya uyulmayabileceğini kabul ettiğini belirtir: karşı tarafın anlaşmayı ihlal

etmesi; Müslüman topluluğun, hususen Osmanlı devletinin menfaatlerinin korunması; belli maddelerin veya tüm anlaşmanın hükümsüz hale gelmesi (s. 287). Uygulamada haracgüzar prenslerin bazı eylemleri anlaşmayı ihlal ettikleri (*nakz-ı ahd*) anlamına gelirdi: harac veya cizyeyi ödemeyi reddetmek; Müslümanların düşmanlarıyla ittifak kurmak; komşu sancaklara saldırmak; Müslüman hükümdara itaat etmeyi reddetmek; Hz. Muhammed'i veya İslam dinini rencide etmek (s. 291). İhlal durumunda Osmanlıların uyguladığı yaptırım haracgüzar prenslerin Bâb-ı Âlî'ye olan bağlılığının derecesiyle ilgiliydi; Kanuni Sultan Süleyman'a kadar genellikle askeri seferler düzenlenirken, daha sonraları prenslerin azledilmesi usulü uygulandı (s. 300-301).

Yazar bu bölümde son olarak örfü ele alır. Ona göre Osmanlılar ile haracgüzarlar arasındaki ilişkide tarihçiler ve hukukçular yalnızca “uzun vadedeli” diye nitelenen anlaşmalara yoğunlaşmış ve süreç içinde ortaya çıkan örfü dikkate almamışlardır (s. 313). Halbuki bazı idari tasarruflarda veya harac ödenmesi esnasında bir hukuk kaynağı olarak örfe başvurulmuştur; Osmanlılara ait birçok belge, haracgüzar prenslerin siyasi, askeri ve mali yükümlülüklerini yerine getirmelerini karara bağlamak için bir hukuki dayanak olarak örfü zikretmektedir (s. 314-315). Haracgüzar prensler bazen, Osmanlı görevlilerinin, askerlerin ve komşu sancaklardaki tebanın ihlallerinden topraklarını ve sakinlerini korumak üzere bir hukuk kaynağı olarak örfe başvurmuş ve sultanlar da bu ihlallerin sonucunda yaptırım uygulamak için örfe atıf yapmıştır (s. 318). Örfün bir ayağı haracgüzar ülkelerin yerleşik uygulamaları (*kadîm âyîn ve âdeti*) iken diğer ayağı, özellikle Eflak, Boğdan ve Erdel'in on altıncı yüzyıl ortalarında Osmanlı idari birimleri haline geldikleri dönemden itibaren gelişen Osmanlı uygulamalarıydı. Osmanlılar ile haracgüzarlar arasındaki ilişkide yerleşik hale gelmiş davranışların bulunduğunu tarihsel kayıtlar doğrulamaktadır; haracgüzar prenslere verilen beratlarında bazen yazılı hale gelen ama daha ziyade örfi uygulamalar olarak benimsenen ve uzun bir süre boyunca riayet edilen haklar ve yükümlülükler mevcuttu (s. 321-322). Yeni örfi uygulamaların doğuşu iki taraflı olabildi: Prenslik için mücadele edenler yeni yükümlülükler üstlenebilir veya Osmanlı sultanı *hüküm* göndererek prenslerle ilişkide yeni davranışlar geliştirebilirdi (s. 323). Hatta dönemin Boğdanlı tarihçileri, sultanın talebi bir kere yerine getirildiğinde, artık Bâb-ı Âlî'nin bu davranışın yerleştiğini düşüneceğini söylemişlerdir (s. 324). Yerleşik hale gelen bu tür uygulamalar on yedinci ve on sekizinci yüzyılda *nizâm-ı memleket* olarak adlandırılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda *voivodalık* statüsünün bir parçası olarak kabul edilmiştir (s. 327).

“Haracgüzarlar ve Himaye Edilen Halklar” başlıklı son bölümde Panaite özellikle on altıncı yüzyılın ortalarına kadar haracgüzar prenslerin ve halkların konumlarını, haklarını ve yükümlülüklerini ele alır. Yazara göre voyvodaların harac ödemeleri, Bâb-ı Âli tarafından himaye edilmeleri ile prenslerin kendi toprakları üzerinde hükmetme ve ülkenin iç işlerini yürütme haklarını ifade etmektedir (s. 339). Bu prenslerin Osmanlı belgelerindeki sıfatlarına, başa geçmelerine, tahta çıkma törenlerine, azledilmelerine ve katledilmelerine yer veren Panaite, haracgüzarlık statüsünün ne ifade ettiğine eğilir: Bu statü öncelikle geniş bir idari ve hukuki özerklik anlamına gelir; aynı zamanda sultanın reayası olan sakinlerin refahının ve mutluluğunun sağlanmasını ve ülkenin düşmanlara karşı korunmasını gerektirir; zira bu topraklar sultan tarafından sıkça vurgulandığı üzere *memâlik-i mahrûsanın* bir parçasıydı (s. 377-378). Haracgüzarlık statüsüne asıl rengini veren uygulamaların başında harac ödemek gelirdi. Her ne kadar on dördüncü yüzyıldan beri Osmanlı kaynakları Eflak ve Boğdan’dan tahsil ettikleri meblağları harac olarak adlandırsalar da, yazara göre on altıncı yüzyıla kadarki ödemeler, Osmanlıların askeri seferleri duraklatmayı amaçlayan geçici bir barışın karşılığı olarak anlaşılmalıdır (s. 382-383). On beşinci yüzyıl *ahdnâmelerinde* yer alan “*dosta dost ve düşmana düşman olub*” tabiri, prenslerin sultana karşı düşmanca hareketlerden kaçınması, sultanın seferlerine katılması, civar eyaletlerdeki yöneticilere yardım etmesi ve komşu Hristiyan devletlerin düşmanca niyetleri ve hareketleri hakkında bilgi edinmesi yükümlülüğünü ifade ederdi (s. 387).

Eflak ve Boğdan halkının kazandıkları haklara ve bunların sınırlarına ayrılan sayfalarda haracgüzar reyanın statüsü dönemin belgeleri ve fetvalarını kullanılarak ele alınır. Yazara göre on altıncı yüzyıl ortalarına kadar Eflaklılar ve Boğdanlılar Osmanlı topraklarında *müste'men* konumundaydılar. Kanuni'nin hükümdarlığından itibaren ise *zimmî* statüsünde oldukları söylenebilir (s. 429). Son olarak, İslam Hukuku'na ait ülke kavramlarını kullanarak himaye edilen haracgüzar prensliklerin (Eflak, Boğdan ve Erdel) Osmanlı yönetimi içindeki yerini tayin etmeyi hedefleyen Panaite, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetime doğrudan bağlı topraklardan başka, özerk eyaletlerden ve haracgüzar devletlerden bahsedebileceğini belirtir (s. 448-449). Yazara göre Osmanlı İmparatorluğu, Macaristan ve Lehistan arasında (daha sonra Habsburglar ve Rusya arasında) bir tampon bölge özelliği taşıyan haracgüzar prensliklerin, on beşinci yüzyılda zaman zaman ve geçici olarak, on altıncı yüzyılda ise kalıcı olarak Osmanlı himayesine girdiği göz önüne alınmalıdır. Yazar bu noktada, haracgüzarlık statüsünü belirlemede İslam Hukuku kavramlarını kullanır. Buna göre, ülkeleri *dâru'l-İslâm* ve

dâru'l-harb olarak temelde iki kısma ayıran Hanefi hukukçular (yazar hususen eş-Şeybânî ve es-Serahsî'ye atıf yapar), *dâru'l-harb* dahilinde, gayrimüslimlerin yaşadığı, kendi egemenliğine sahip ve *dâru'l-İslâm* hükümdarıyla ahde vefa ilkesinin geçerli olduğu bir anlaşma yapmış bir hükümdara ait olan toprakları ifade eden *dâru'l-muvâda'a* kavramını geliştirmişlerdir. Bunun yanında gayrimüslimlerin yaşadığı, *dâru'l-İslâm* hükümdarının egemenliğini *ahd-ı zimmet* vasıtasıyla tanıyan, ona harac ödeyen ve onun tarafından himaye edilen bir hükümdarın topraklarından, *dâru'z-zimmetten* söz edilebilir. Buranın hükümdarı sadakatini devam ettirdiği sürece toprakları *dâru'l-İslâm*, belirli davranışları sergileyip itaat etmediğini gösterirse *dâru'l-harb* sayılır (s. 460-463). Her ne kadar haracgüzar prensliklerle ilgili belgelerde bu tanımlar doğrudan kullanılmasa da, yazara göre belgelerde yer alan *muvâda'a*, *ehl-i zimmet*, *cizye*, *harâc* vb. kavramlardan prensliklerin siyasi konumları ortaya konabilir (s. 464). Buna göre, Kanuni'nin hükümdarlığına kadar Eflak ve Boğdan *dâru'l-muvâda'a* idi, zira on beşinci yüzyıl boyunca, akınların durdurulması karşılığında Osmanlılara harac verileceğine dair birçok geçici anlaşma yapılmıştı (s. 464). Ancak sonraları sırasıyla Eflak (on beşinci yüzyıl sonu), Boğdan (on altıncı yüzyıl başları) ve Erdel (on altıncı yüzyıl ortası) prenslikleri *dâru'z-zimmetin* parçası olarak görüldü, çünkü bu bölgelere yapılan büyük seferlerin ardından prensler Müslüman egemenliğini tanıdılar, bu topraklar Osmanlı idari birimleri haline getirildi; bununla birlikte, Osmanlı sultanı tarafından seçilen bir yerel lider tarafından yönetilme imtiyazını elde ettiler (s. 465).

Yazar kitabında haracgüzarlık statüsünü ele alırken her bölümde genellikle önce belgeleri analiz ederek ilgilendiği alt konunun seyrini göstermekte, konuyla ilgili gördüğü kavramların dökümünü yaparak hangi sıklıkla ve hangi dönemlerde kullanıldıklarına dikkat çekmektedir. Daha sonra bunların anlamlarını belirlemek için İslam Hukuku eserlerine, hukuksal perspektife sahip başka metinlere, gerek Osmanlı gerekse yerel tarih kitaplarına ve yine söz konusu belgelerin içeriğine müracaat etmektedir. Bu işlem sırasında belgelerden bol bol örnekler vererek argümanını desteklemeye çalışmaktadır. Çoğu zaman Rumen tarihçilerin veya modern tarihçi ve hukukçuların aynı konudaki değerlendirmelerine yönelik eleştirel bazı ifadeler kullanmasından dolayı, yazarın yöntemine oldukça güvendiği söylenebilir. Yazarın birincil kaynakları bol, etkin ve çeşitliliği koruyarak kullanması, gerçeğe yakın bir tasvir verebildiğini iddia etmesine imkan tanımaktadır. Osmanlılara ve haracgüzar prensliklere ait belgeler, Osmanlı tarihleri, yerel tarihler, Batılı seyyahların metinleri, İslam Hukuku eserleri, fetvalar yazarın sıkça atıfta

bulduğu kaynaklardır. Ancak yazarın şer'iyeye sicillerini etkin şekilde kullanmaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir, zira haracgüzar prensliklerin mensuplarının Osmanlı İmparatorluğu içindeki statüsünü ortaya koymada sicillerin esaslı bir katkısı olacağı söylenebilir. Özellikle prensliklere yakın Osmanlı topraklarında Eflak, Boğdan veya Erdellilerin sahip oldukları hukuki yahut ticari ilişkiler, onların Osmanlılar nazarındaki konumları hakkında daha derin bilgi verebilir.

Panaite terminoloji konusundaki hassasiyetini yeri geldikçe belirtmektedir. Her ne kadar birincil kaynaklarda her zaman doğrudan açıklanmadığını belirtse de, yazar o dönemde idari ve siyasi ilişkilerde Osmanlıların İslam Hukuku perspektifini bir kenara koymadığını temel alarak bir inceleme yapmaktadır. Batılı bazı araştırmacıların siyasi gerçekliği doğru yansıtmayan bir kavramlar demeti ve dil kullanmalarına karşılık, yazarın tercihi siyasi, idari ve hukuki seyrin uygun anlamlarını yakalamaya müsaade etmektedir. Yazara göre mesela Eflak, Boğdan ve Erdel'in hukuki ve idari konumunu vassallık-süzerenlik ilişkisiyle (Rumen tarihçiler) veya modern özerklik kavramıyla (modern tarihçiler ve hukukçular) açıklamak doğru siyasi durumu göstermekten uzaktır.

Yazarın terminoloji hassasiyeti dikkate değer olmakla birlikte, çalışma boyunca Osmanlı Hukuku'nun (veya tarihinin) büyük problemlerini yeterince dile getirmemesi eserin eksik bir yönü sayılabilir. Buna rağmen kitapta sergilendiği şekliyle de Osmanlılar-haracgüzarlar ilişkisinin, bu problemleri içeren bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Yazarın tarihsel uygulamaların haracgüzarlık statüsü konusunda bir örfü işaret edebileceğini söylemesi ve bu örfün oluşumunda Osmanlıların belli normatif kaynaklarda yer alan kavramları (*dâru'l-İslâm*, *dâru'l-harb* vb.) gözettiğini belirlemesi bu noktada önemlidir. Ancak Panaite hem normatif kaynakları hem de örfün ne şekilde gerçekleştiğini gösteren kaynakları daha etkileşimli olarak kullanarak karşılıklı hak ve yükümlülükleri daha ayrıntılı belirleyebilirdi. Bu anlamda yazar, kitabın kurgusunu henüz tamamlamamış görünmektedir. Söz konusu eksiklik, ayrıntıya inildikçe Osmanlılar-haracgüzarlar ilişkisinde bazı soruların cevapsız kalmasına sebep olmaktadır. Sözelimi Osmanlıların bir *ahdnâme* düzenlerken bir ortaçağ örfü olan, anlaşmayı yapan hükümdarların saltanatı süresince anlaşmanın geçerli olacağı şartını koymaları, anlaşmanın sona erme tarihine dair İslam hukukçularının söylediklerine *rağmen* mi gerçekleşmiştir? Halbuki Hanefilere göre *dâru'l-harb* ile yapılan ve daimi nitelikte olmayan anlaşmalar süreli veya süresiz olarak yapılabilir (Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislam Darulharb*, İstanbul 1998, s. 145).

Dolayısıyla yazarın örnek gösterdiği örfi uygulamalara, İslam Hukuku'nun yasaklamak bir yana tecviz ettiği bir hususun Osmanlılar tarafından ne şekilde değerlendirildiği sorusuyla da yaklaşılabılır.

Kitabın sonunda on dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı topraklarında hangi sultanın, Eflak, Boğdan ve Erdel'de ise hangi prensin yönetimde olduğunu gösteren tablo kitabın kullanımına yardımcı olmaktadır. Kitapta bazı haritalara da yer verilmektedir ancak gerek sayısı gerekse içerdiği ayrıntı bakımından haritaların ihtiyacı karşıladığı söyleyemez. İmla ve noktalama hatalarının sıklığı, başlıkların ve alt-başlıkların kullanımında standardın çoğu kez ihlal edilmesi, yayıncının kitabın hazırlanmasında kendisinden beklenen özeni göstermediği anlamına gelmektedir. Benzer eksiklikler, kaynakçanın hazırlanmasında da görülmektedir, zira notlarda zikredilen kaynakların tümüne değil, yayınlanmış veya yayınlanmamış birincil kaynaklara yer verilmektedir. Notlarda atıf yapılan ikincil kaynaklar kaynakçaya konmamıştır. Yalnızca kişi ve yer indeksinin çıkarılması, kavram indeksine yer verilmemesi, yazarın terminolojik hassasiyetiyle örtüşmemektedir.

On dördüncü yüzyıl sonundan on sekizinci yüzyıla kadarki süreçte Eflak, Boğdan ve Erdel prenslikleri çerçevesinde Osmanlı savaş ve barış hukukunun ne gibi görünümlere sahip olduğunu inceleyen çalışmasıyla Panaite, haracgüzarlık statüsünün yerleşmesinde olguların hukuksal yönüne dikkat çekmektedir. Bu statüyü harac-himaye ilişkisi olarak tanımlaması ve karşılıklı hak ve yükümlülükleri göstermeyi denemesi, Osmanlılar ile haracgüzarlar arasındaki ilişkiye bir kalıp önerme girişimi olarak da değerlendirilebilir. Bu denemenin uluslararası alanda tahmin edilenden daha az ilgi görmesi ise, Osmanlılara yönelik hukuksal bir perspektifin gelişme ivmesiyle açıklanabilir.

Osman Safa Bursalı
M.Ü. Hukuk Fakültesi